

Sekulski, Jerzy

Księgozbiór teologiczny w bibliotece gimnazjum elbląskiego (XVII i XVIII w.)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 227-249

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Sekulski

KSIEGOZBIÓR TEOLOGICZNY
W BIBLIOTECE GIMNAZJUM ELBLĄSKIEGO
(XVII i XVIII w.)

Myśl utworzenia w Prusach wyższej szkoły zrodziła się już w XIV w. W 1386 r. próbę założenia w Prusach uniwersytetu podjęli Krzyżacy. Po kilkudziesięcioletniej przerwie sprawę tę rozważano na zjazdach szlachty pomorskiej w latach 1430 i 1440. W 1508 r. z inicjatywą założenia w Elblągu szkoły wyższej wystąpił biskup warmiński Łukasz Watzenrode¹. Jako ewentualną siedzibę uniwersytetu wybrał on Elbląg, ponieważ było to największe miasto w diecezji warmińskiej, najwięcej młodzieży elbląskiej wyjeżdżało na studia uniwersyteckie z terenu diecezji, a ponadto posiadało ono poklasztorny budynek, w którym można by — przynajmniej czasowo — zorganizować drugą w Rzeczypospolitej uniwersytet. Za powstaniem w Prusach wyższej uczelni opowiadały się też stany pruskie, widząc Elbląg albo Braniewo jako jej siedzibę². Niestety, rada miejska nie zaakceptowała tych planów biskupa.

Ale po niedługim czasie wróciła ona częściowo do tego projektu. Nastąpiło to już w innych okolicznościach. Na początku lat dwudziestych XVI w. do Elbląga zaczęły przenikać idee reformacyjne. W drodze do Prus Książęcych, szczególnie do Królewca, zatrzymywali się w Elblągu uchodźcy religijni z Niemiec i Niderlandów. Gdy w latach trzydziestych reformacja w mieście zdobywała coraz więcej zwolenników, stawało się coraz bardziej jasne, że jeżeli powstanie w Elblągu nowa szkoła, to będzie ona oparta na nowych wzorach, wypracowanych przez teoretyków szkolnictwa protestanckiego.

Czołowym teoretykiem, a także praktycznym organizatorem tego szkolnictwa był Filip Melanchton. Szkoły średnie zakładane zgodnie z jego postulatami kładły zdecydowany nacisk na nauczanie młodzieży łaciny i retoryki — czemu miało służyć zapoznawanie jej z literaturą klasyczną — oraz na wpajanie głównych zasad religii protestackiej³. Kontynuatorem poglądów pedagogicznych Melanchtona był Jan Sturm, a zreformowane przez niego gimnazjum w Strasburgu stało się wzorem dla licznych szkół średnich powstających w Europie w XVI i XVII w. Sturm także przyjął założenie, że głównym celem wykształcenia jest przyswajanie zasad wyznawanej religii oraz umiejętność wypowiadania swoich myśli w pięknym języku łacińskim.

1 F. Hipler, *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland, Braunsberg und Leipzig 1873*, Bd 1, s. 81; S. Kamińska, *Klasztory brytydek w Gdańsku, Lublinie i Elblągu. Założenie i uposażenie*, Gdańsk 1970, s. 154.

2 „Erat...inter status Prussiae deliberatum de schola Provinciali Elbiae vel Brunsergae instituenda, ubi praecipue quantitatis sumptuum conferendorum in considerationem veniebat” Zob. G. F. Zamehl, *Commentarius philologico-historicus de rei literariae scholarum, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku*, rkps 492/982.

3 *Historia wychowania*, red. Ł. Kurdybach, Warszawa 1965, t. 1, ss. 340—349.

Jednak w praktyce jego działalność pedagogiczna sprowadzała się przede wszystkim do nauczania łaciny, jako źródła wymowy i stylu. W jej zakres wchodziła nauka języka i literatury łacińskiej, od czytania i pisania przez gramatykę, naukę słówek i lekturę tekstów oryginalnych, aż do swobodnego mówienia po łacinie, a nawet do samodzielnej twórczości naśladowczej.

Nauczanie religii przesunął Jan Sturm na drugi plan. Mimo wyznaczonego charakteru szkoły, religia nie stanowiła w niej naczelnego celu dydaktycznego, lecz jedynie środek pomocniczy, narzędzie do nauczania łaciny. Religię ograniczył do wpajania młodzieży najbardziej podstawowych zasad⁴.

Koncepcja takiej szkoły, niesiona na fali reformacji, wyszła daleko poza ojczyzną jej twórców. Trafiała też do Elbląga. W 1535 r. przybywający już od kilku lat w Elblągu wybitny humanista, Wilhelm Gnapheus, założył tu przy pomocy rady miejskiej, opierając się o koncepcje Jana Sturma, pierwsze w Polsce gimnazjum różnowiercze⁵. Mimo iż następnie program nauczania w tymże gimnazjum niejednokrotnie ulegał różnym zmianom wprowadzanym przez co światlejszych rektorów (Jan Mylius, Joachim Pastoriusz, Ernest Koenig, Jan Daniel Seyler), jednakże nie zatraciło ono ani na moment swego pierwotnego charakteru. Pozostało nadal owocem odrodzenia i reformacji.

Pierwszym rektorem elbląskiego gimnazjum nie udało się zorganizować biblioteki szkolnej. Założyciel gimnazjum i pierwszy jego rektor, Wilhelm Gnapheus, już po pięciu latach musiał opuścić Elbląg. Wielu jego następców w XVI w. jeszcze krócej sprawowało ten urząd⁶. Te częste zmiany rektorów uniemożliwiały im zajęcie się tą sprawą, zwłaszcza że zorganizowanie biblioteki było przedsięwzięciem i kosztownym, i długofalowym. Zapewne i rada miejska, w tych burzliwych czasach walki o nowe oblicze wyznaniowe miasta, sprawę biblioteki musiała odłożyć na spokojniejszy okres.

Sytuacja zmieniła się pod koniec XVI w. Reformacja w mieście została już ugruntowana. W wyniku działań Kompanii Angielskiej, Elbląg przeżywał okres bujnego rozwoju gospodarczego. Miasto, które potrzebowało coraz więcej ludzi wykształconych, nie żałowało pieniędzy na działalność gimnazjum. Rada przymiennie ustosunkowała się do reformy programu nauczania. Dzięki większym nakładom finansowym zwiększono liczbę profesorów oraz zbudowano nowy budynek gimnazjalny. Zreformowane zaś gimnazjum, o wyższym poziomie nauczania, potrzebowało odpowiedniej książki. Posiadanie własnej biblioteki stawało się coraz pilniejsze.

Działania zmierzające do zorganizowania biblioteki gimnazjalnej podjęto dopiero w latach osiemdziesiątych XVI w.⁷ Oficjalne jednak otwarcie biblioteki nastąpiło w 1601 r., kiedy zakupiony przez radę miejską księgozbiór po zmarłym rektorze elbląskiego gimnazjum, Tomaszu Rotusie, umieszczono w przeznaczonym na cele biblioteczne pomieszczeniu, znajdującym się w nowym, gdyż wybudowanym w 1599 r. budynku gimnazjalnym. Opiekę nad biblioteką

4 Ibidem, s. 350; F. Weinstork, *Jan Sturm*, Przegląd klasycyzm, 1938, t. 4, s. 198; S. Salmonowicz, *Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681—1817. Studium z dziejów nauki i oświaty*, Poznań 1973, s. 85 i n.

5 M. Pawlak, *Dzieje gimnazjum elbląskiego w latach 1535—1772*, Olsztyn 1972, s. 24.

6 W XVI w. gimnazjum elbląskie kierowało aż 20 rektorów. Zob. M. Pawlak, *Dzieje gimnazjum*, s. 59.

7 Świadczy o tym dedykacja: „Bibliothecae, quae Elbingae a bonis instituitur dedit M. Mathias Menius, Dantiscanus, in Academia Regiomontana professor, die 25. Novembris stili veteris Anno 1587”, znajdującą się na książce Bartłomieja Sculteta, *Gnomonicae de solaris*, Zgorzelec 1572 (BGUMK Pol. 6.II.184).

powierzono ówczesnemu rektorowi gimnazjum, Janowi Myliusowi⁸. Odtąd każdorazowy rektor gimnazjum pełnił równocześnie obowiązki bibliotekarza.

Biblioteka elbląska, podobnie jak wiele ówczesnych bibliotek uniwersyteckich i gimnazjalnych, nie miała zapewnionych stałych funduszy na zakup książek. Jej zbiory powiększały się albo przez przekazywanie darów książkowych albo przez ich zakup, za pieniądze pochodzące z dobrowolnych ofiar, zbiorów czy zapisów testamentowych. Brak stałych funduszy na zakup książek utrudniał planowe gromadzenie księgozbioru, nasycanie go nową literaturą i w ogóle realizowanie, założonego zgodnie z zapotrzebowaniem szkoły, profilu biblioteki.

PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

Niniejsze opracowanie ma na celu ukazać jedynie fragment tego/księgozbioru, a mianowicie znajdującą się w nim literaturę teologiczną. Podstawę źródłową stanowią osiemnastowieczne przekazy rękopiśmienne byłej biblioteki gimnazjum elbląskiego, znajdujące się obecnie w depozycje w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Należą do nich *Omissa et deperdita. Index eorum, quae in catalogo Bibliothecae leguntur quidem in Bibliotheca vero non inveniuntur*. A. 1748⁹, *Index librorum manuscriptorum Bibliothecae Elbingae Athenaei publicae*¹⁰, a przede wszystkim inwentarz książek drukowanych, które znajdowały się wówczas w bibliotece¹¹. Zasadniczym źródłem jest ów inwentarz, gdyż odzwierciedla on stan całego księgozbioru gimnazjalnego, aczkolwiek dopiero z osiemdziesiątych lat XVIII w.¹²

Dalsze informacje o księgozbiorze gimnazjalnym uzyskano dzięki autopsji starych druków byłej elbląskiej biblioteki, zdeponowanych po drugiej wojnie światowej w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Wykorzystano w tym celu także niewielki zbiór starych druków biblioteki, znajdujący się obecnie w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej w Elblągu. Autopsja pozwoliła ustalić nazwiska wielu ofiarodawców książek, miejsce i datę ich zakupu, a także często datę przekazania ich bibliotece. Dzięki temu rzuciła ona dużo światła na genezę i rozwój biblioteki.

Ponadto charakter źródłowy dla niniejszego opracowania mają dwie publikacje drukowane. W 1766 r. ówczesny rektor gimnazjum i bibliotekarz, Jan Lange, opublikował niewielką, bo liczącą 40 nieliczbowanych kart in quarto, broszurkę¹³, w której zaprezentował fragment księgozbioru gimnazjalnego, a mianowicie ciekawsze wydania *Bibliae*. Podał ich opis bibliograficzny, nazwiska tłumaczy i komentatorów, scharakteryzował je od strony edytorskiej i często nakreślił ich drogę do biblioteki gimnazjalnej.

⁸ H. Bauer, *Aus dem ersten Jahrhundert des Elbinger Gymnasiums und seiner Bibliothec*, w: *Königsberger Beiträge. Festgabe zur 400-jähriger Jubelfeier der Staats- und Universität-bibliothek zu Königsberg*, Königsberg 1929, s. 30; J. Lasota, *Zarys dziejów biblioteki elbląskiej (1601—1945)*. Rocznik Elbląski, 1961, t. 1, s. 102.

⁹ Rkps 821/1, k. 5 in folio.

¹⁰ Rkps 821/6, k. 32 in folio, w tym 16 kart liczy indeks nazwisk.

¹¹ Rkps 821/9-15, k. 402 in folio.

¹² Inwentarz ów powstał między r. 1782 a 1788. Zob. szerzej na ten temat J. Sekulski, *Polonika w bibliotece gimnazjum w Elblągu w świetle inwentarza z lat osiemdziesiątych XVIII w.*, Rocznik Elbląski, 1982, t. 9, s. 36.

¹³ J. Langius, *Bibliorum, quae in publica Gymnasii Elbingensis Bibliotheca extant magna ex parte antiquissimorum et rarissimorum recensiones auctore...*, Elbingae, 1766.

W następnym wieku obszerny, czteroczęściowy artykuł poświęcił elbląskiej bibliotece inny rektor-bibliotekarz — Johann Albert Merz¹⁴. Zawarł w nim liczne, oparte na autopsji wzmianki o księgozbiorze, będące ilustracją przekazywanych bibliotece darów książkowych lub zakupów, tym samym ułatwiając odtworzenie procesu jego narastania.

NARASTANIE KSIĘGOZBIORU TEOLOGICZNEGO

Pierwociny biblioteki gimnazjalnej stanowił zakupiony w 1601 r. księgozbiór Tomasza Rotusa, liczący wówczas od 150—200 woluminów. Z biegiem lat wskutek zacytowania, zaginięcia, kradzieży, innych wypadków losowych, ich liczba ciągle malała. Za czasów J. A. Merza było ich jeszcze 127¹⁵, a obecnie na podstawie literatury i autopsji udało się ustalić tylko 87. W księgozbiorze, który Rotus gromadził podczas swoich zagranicznych podróży, dominowały — zgodnie z duchem odrodzenia — humaniora, szczególnie starożytna literatura klasyczna grecka i rzymska. Mniej zaś nasycony był literaturą teologiczną. Dzieł Jana Kalwina nie udało się ustalić w jego księgozbiorze. Z pism Marcina Lutra posiadał na pewno jego traktat o małżeństwie *Von Ehesachen* (Wittenberga 1540, BGUMK Ob.6.II.3720). Podobnej tematyki dotyczyły też dwa pisma Teodora Bezy, a mianowicie *Tractatus de polygamia* (Genewa 1573, BGUMK Ob.6.II.3150) i *Tractatus de repudiis et divortiiis* (Genewa 1573, BGUMK Ob.6.II.3151). Inny znany humanista i działacz protestancki, Filip Melanchton, reprezentowany był przez *Corpus doctrinae christianae* (Lipsk 1556, M 2,3). Tomasz Rotus posiadał też nieodzowne przy posługiwaniu się tekstem biblijnym konkordancje biblijne i to zarówno tekstów całej Biblii (Bazylea 1568, M 2,3), jak i samego *Nowego Testamentu* (Bazylea 1556, M 2,3).

W ślad za księgozbiorem Tomasza Rotusa szafy biblioteczne napełniały się następnymi książkami. Zarówno dary, jak i zakupy książek były niewielkie, ale liczne. Nie przekazywano bibliotece bogatych księgozbiorów. Często właściciel ofiarował jej jedną lub dwie książki. Ale sądząc na podstawie autopsji, takich ofiarodawców w pierwszym okresie istnienia biblioteki było wielu. Już wówczas, tzn. za czasów rektorstwa Jana i Michała Myliusów (1601—1652), ukształtował się zasadniczo uniwersalny profil księgozbioru gimnazjalnego, z pewną przewagą teologii.

Cennym nabytkiem tego okresu, który w 1606 r. przekazał bibliotece kupiec elbląski i senator, Andrzej Morenberg, była ośmiotomowa Biblia wytłoczona w Antwerpii w latach 1569—1572 (L A₃) na polecenie króla hiszpańskiego, Filipa II, przez znakomitego Krzysztofa Plantina, drukarza i „króla” wśród drukarzy. Owa pięciojęzyczna Biblia ozdobiona wspaniałymi miedziorytami znana jest pod nazwą *Biblia regia* albo *Biblia Plantiniana*¹⁶. Równie wartościowy egzemplarz Biblii, zakupiony za 45 zł przekazała bibliotece rada miejska. Była nią wydana w Wenecji w 1588 r. sześciotomowa *Biblia sacra* (L C₁), zaopatrzona w superekslibris z napisem „Andreas Dei Gratia Cardinalis Batorus”. Należy dodać, że w 1605 r. biblioteka otrzymała od wójta nowe-

14 A. J. Merz, *Geschichte der Gymnastums-bibliothec*, w: *Programm des Gymnasiums zu Elbing*, cz. 1, Elbing, 1840; cz. 2, 1841; cz. 3, 1847; cz. 4, 1848.

15 *Ibidem*, cz. 2, s. 3.

16 H. Szwejowska, *Książka drukowana XV—XVIII wieku. Zarys historyczny*. Wrocław 1975, s. 93.

go miasta Elbląga, Zachariasza Riedta, *Nowy Testament* (Norymberga 1599, BGUMK Pol.6.IV.3; E XIII, 31), w dwunastu językach, zawierający także tekst polski.

Uzupełnieniem tekstów biblijnych były coraz liczniejsze komentarze biblijne, objaśnienia ważniejszych tekstów, streszczenia i parafrazy niektórych ksiąg. Zbiór tej literatury był dość bogaty. Burmistrz elbląski, Albert Isindorf, ofiarował w 1616 r. m. in. *Annotationes — in aliquot capita Matthaei* (Wittenberga 1538, BGUMK Ob.6.II.3665) oraz *Paraphrases in Novum Testamentum* (Bazylea 1544, M 2,5) Erazma z Rotterdamu, a Jan Barth, *Psalmorum sacrorum libri quinque* (Genewa 1581, BGUMK Ob.6.II.3300), przetłumaczone i skomentowane przez Teodora Bezę, zasłużonego tłumacza i edytora krytycznych wydań tekstów biblijnych. Natomiast elbląski lekarz, Jan Bochmann, ofiarował w 1612 r. m. in. *In primum librum Mosis — commentarius* (Neustadt 1599, BGUMK Ob.6.II.3295) Krzysztofa Pezeliusa, profesora teologii luterńskiej w Bremie oraz *Commentarius brevis et perspicuus in Apocalipsin* (Zurych 1610, BGUMK Ob.6.II.4335) Konrada Graesera, profesora historii i języka hebrajskiego w gimnazjum toruńskim.

Niewiele udało się odnaleźć śladów literatury patrystycznej w gimnazjalnym księgozbiorze z okresu Myliusów, mimo że cieszyła się ona nadal wielkim szacunkiem, a teologowie wszystkich wyznań powoływali się w swoich tezach na naukę Ojców i Doktorów Kościoła. Już od początku biblioteka posiadała w swoich zbiorach *Opera* (Kolonia 1544, M 3,11) św. Cypriana oraz *Opera* (Bazylea 1590, M 3,11) św. Atanazego. Wprowadzeniem do literatury patrystycznej, napisanym dla potrzeb kaznodziejów protestanckich, były *Vitae Patrum* (Wittenberga 1554, BGUMK Ob.6.II.3194) Jerzego Majora, profesora teologii w Wittenberdze.

Teologię luterńską reprezentowały dalsze pisma Lutra i Melanchtona. Czytelnik miał już do dyspozycji przede wszystkim wydane w 20 woluminach *Opera* (Wittenberga 1582, M 2,8) Lutra, ofiarowane przez elblążanina Jana Krage jeszcze przed 1606 r. oraz pięciotomowe *Opera* (Wittenberga 1601, M 2,8) Melanchtona, ofiarowane w tym samym mniej więcej czasie przez elbląskiego burmistrza Jerzego Wiedera. Biblioteka pozyskała także kilka pism głośnego teologa luterńskiego, Antoniusza Saadela, m. in. *De legitima vocatione pastorum Ecclesiae reformatae* (Morgium 1583, BGUMK Ob.6.II.3364).

Wśród książek napływających do biblioteki elbląskiej znajdowały się również polonica¹⁷, szczególnie teologiczne. Najwcześniej dotarły do niej pisma Piotra Skargi, wybitnego ideologa polskiej kontrreformacji. Już w 1601 r. elbląski mieszczanin, Michał Schmidt, ofiarował jej *Artes duodecim Sacramentarium* (Wilno 1550, BGUMK Pol.6.II.232; E XXVIII, 133), w których P. Skarga wykazuje sprzeczności tkwiące w nauce Andrzeja Wolana odnośnie Eucharystii, i broni „praesentiam Corporis Domini Nostri Jesu Christi in Eucharistia”. Niewielkie objętościowo pismo tego samego autora *Upomnienie do Ewangelików* (Poznań 1592, BGUMK Pol.6.II.247; E XXVIII, 156) przekazał bibliotece wspomniany już Jan Barth, a Michał Schmidt przekazał jej traktat

17 Powszechnie za polonicum uważa się wszystkie druki wydane w Polsce oraz za granicą, jeżeli ich autorem, tłumaczem lub komentatorem był Polak, jeżeli były wytlócone w języku polskim lub ich treść dotyczyła spraw polskich. Zob. K. Piekarski, *O zadania i metody badań proveniencyjnych. Marginalia do pracy R. Kotuli, Przegląd Biblioteczny, 1929, t. 3, s. 390; Cz. Pilchowski, Nieznane polonica w bibliotekach szwedzkich, Gdańsk 1962, s. 12.*

jezuity, Franciszka Turriana, przeciw Andrzejowi Wolanowi *Contra Andream Volanum — de sanctissima Eucharistia* (Rzym 1576, BGUMK Pol. 6.II.265; E XXXI, 414). Natomiast wraz z księgozbiorem Tomasza Rotusa biblioteka otrzymała *Assertio orthodoxae doctrinae de duabus naturis Christi* (Zurych 1575, BGUMK Pol.6.II.1458; E XXVIII, 99) Joziasza Simlera, profesora teologii w Zurychu, skierowaną przeciw tezom wybitnego teologa arińskiego, Szymona Budnego. Z teologią arińską mógł się zetknąć czytelnik w antypapińskiej i antyjezuickiej pracy Marcina Krowickiego *Apologia, to jest obrona nauki prawdziwej y wiary starodawnej Krześcijańskiej* (Wilno 1584, BGUMK Pol.6.II.202; E XX, 291). W tym pierwszym okresie istnienia biblioteki posiadała ona przynajmniej dwa teksty *Nowego Testamentu* w języku polskim: wspomniane już wydanie norymberskie z 1599 r. oraz ofiarowany jej przez Jana Bartha egzemplarz oficyny Melchiora Nehringa z Torunia z 1585 r. (Lange H₂, E XIII, 30).

W następnym okresie, tzn. w drugiej połowie XVII w., biblioteka elbląska powiększyła swe zbiory szczególnie dzięki otrzymaniu w darze, w 1660 r., części (ok. 400 wol.) księgozbioru rodzinnego bogatego elbląskiego rodu kupieckiego, Loitzów, Również i tym razem powiększył się zasób literatury teologicznej. Zwiększył się zbiór tekstów i komentarzy biblijnych. Wśród otrzymanych egzemplarzy *Biblii* znajdowało się m.in. wydanie weneckie Mikołaja Jenson'a z 1474 r., zdobione zapewne przez Erharda Ratdolta. Wśród nazwisk komentatorów pojawia się nazwisko Lutra i jego komentarze z lat trzydziestych XVI w. do ksiąg prorockich. Luterską egzegezę biblijną reprezentowali jeszcze m.in. bliski współpracownik Lutra, Jan Bugenhagen oraz inny głośny teolog luterski, Jan Oecolampadus.

Wraz z księgozbiorem Loitzów trafiła do biblioteki również katolicka literatura biblijna. Reprezentowali ją m.in. franciszkanin Jan Ferus przez *In sacrosanctum Jesu Christi Evangelium secundum Matthaeum comentarium libri quattuor* (Moguncja 1599, BGUMK Ob.6.II.3674) i jezuita, Emanuel Sa przez dwutomowe *Notationes in totam scripturam* (Antwerpia 1598, BGUMK Ob.6.III.820).

Kalwińską zaś wykładnię reprezentował chyba tylko sam Jan Kalwin przez *Viginti primi Ezechielis prophetae capita Praelectiones* (Genewa 1565, BGUMK Ob.6.III.3362).

Dar Loitzów wzbogacił też bibliotekę o pisma następnych pisarzy patrystycznych. Pozyskała ona wówczas *Opera* (Bazylea 1492, M 2,10) św. Ambrożego, *Opera* (Bazylea 1528, M 2,10) św. Cyryla Aleksandryjskiego oraz *De divinis nominibus* (Wenecja 1501, BGUMK Ob.6.II.3309) Pseudo-Dionizego, opatrzone komentarzem biblijnym Marsyliusza Ficino. Znalazła się też w bibliotece najwybitniejsza apologia chrześcijaństwa okresu przednicejskiego, *Contra Celsum libri VIII* (Rzym 1481, BGUMK Inc.III.23) Orygenes. Legat ten uzupełniła jeszcze *Conciliatio Patrum et conciliorum et decretorum cum sacra scriptura collecta* (Zurych 1563, BGUMK Ob.6.II.3828) Bartłomieja Phorcensa.

Dział teologiczny powiększył się dzięki przekazowi Loitzów o nowe polonica, które pozyskał on zapewne poprzez kontakty z Piotrem Skargą¹⁸. Znajdowały się wśród nich m.in. niewielki druk Piotra Skargi skierowany przeciw arianom *Zawstydzienie arianow y wyzwanie do pokuty i wiary chrześcijańskiej* (Kraków 1604, BGUMK Pol.7.II.319; E XXVIII, 159), antyluterski druk Andrzeja Jurgiewicza *Quinti Ewangelii professore antiquissimi et celeberrimi*

18 O kontaktach Loitzów z P. Skargą wspomina A. J. Merz, op. cit., cz. 2, s. 9.

mi Nullius et Nemo (Wilno 1599, BGUMK Pol.6.II.663; E XVII, 675), *Concio de probandis spiritibus per missionem ordinariam* (Kraków 1607, BGUMK Pol.6.II.17; E XVII, 388) jezuita, Stanisława Grodzickiego oraz *Ministromachia* (Kraków 1591, BGUMK Pol.6.II.18; E XXVI, 267) zawziętego polemisty katolickiego, Stanisława Reszki. Z teologicznej literatury ariańskiej, również dzieki Loitzom, czytelnik miał w bibliotece podstawowe dzieło teologiczne ideowego przywódcy braci polskich, Fausta Socyna, *Praelectiones Theologicae* (Raków 1609, BGUMK Pol.7.II.870; E XXVIII, 393), czyli tzw. *Odczyty krakowskie*, następną jego rozprawę *De Jesu Christo Servatore* (Raków 1594, BGUMK Pol.7.II.869; E XXVIII, 367), dzieło innego głośnego polemisty i teologa ariańskiego, Walentego Smalca, *De divinitate Jesu Christi* (Raków 1608, BGUMK Pol.7.II.871, E XXVIII, 285), a poza tym *Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii* (br.m. i r., BGUMK Pol.6.I.11; E XXI, 85) kalwina, Jana Łaskiego oraz *Gegensatz der Lutherischen und Calvinischen oder Zwinglianischen Lehr* (Królewiec 1592, BGUMK Pol.6.II.659; E nie) Samuela Huberna.

Obecność ariańskiej książki w Elblągu, a później i w bibliotece gimnazjalnej spowodowana była prawdopodobnie najpierw oddziaływaniem prężnych gmin ariańskich istniejących już od osiemdziesiątych lat XVI w. w Gdańsku i jego okolicach. Dopytyw tej książki do biblioteki gimnazjalnej ułatwili zapewne wyraźnie sprzyjający arianizmowi: rektor Joachim Pastoriusz oraz profesor filozofii Henryk Nicolai, pracujący w połowie XVII w. w miejscowym gimnazjum. To dzięki nim, po upadku akademii rakowskiej, Elbląg stał się silnym ośrodkiem skupiającym braci polskich, a do miejscowego gimnazjum ściągała ariańska młodzież polska¹⁹.

Nadal wśród darów przekazywanych bibliotece przeważały pisma teologów luteranckich, ale trafiały się też interpretacje reprezentowane przez teologów innych wyznań. Kontrowersyjny dogmat o Eucharystii znalazł swe odbicie w *Sermon von dem Sacrament des Leibs und Bluts Christi* (Wittenberga 1526, BGUMK Ob.6.II.3649) Marcina Lutra, *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de sacramentis* (Zurych 1544, BGUMK Ob.6.II.3693) Jana Kalwina, *Responsio brevis ad Epistolam — in qua de Eucharistia quaestio tractatur* (Zurych 1526, BGUMK Ob.6.II.3652) Ulryka Zwinglego, *Verae et sanctae confessionis de praesentia corporis Christi in Coena Domini* (Magdeburg 1562, BGUMK Pol.6.II.677) Tilemana Heushusiusa oraz w *De mystico et incruento Ecclesiae Sacrificio* (Neustadt 1584, BGUMK Ob.6.II.3505) katolickiego teologa Euzebiusza Altkirchera. Podobnie można było już wtedy zapoznać się w bibliotece z reprezentatywną dla różnych wyznań chrześcijańskich wykładnią dogmatu chryzologicznego. Oprócz wykładni teologów protestanckich, nie brakowało też i opinii katolickich, np. *De incarnatione Filii Dei libri duo* (Heidelberg 1593, BGUMK Ob.6.II.3314) Hieronima Zanchiusa. Znajdowały się też w bibliotece rozprawy teologiczne roztrząsające także inne ważne problemy dogmatyczne, np. Ulryka Zwinglego *De peccato originali* (Zurych 1526, BGUMK Ob.6.II.3651), św. Roberta Bellarmina *De Ecclesia libri sex* (Franaker 1607, BGUMK Ob.6.II. 3332), Erazma z Rotterdamu *De sarcienda Ecclesiae concordia* (Kolonia 1543, BGUMK Ob.6.II.3331), a także rozprawy dotyczące całości problematyki teologicznej, m. in. *Loci theologici* (Neustadt 1581—1584, BGUMK Ob.6.II.3715) Wiktora Strigeliusa.

¹⁹ T. Przyppkowski, *Zainteresowania matematyczno-astronomiczne Braci Polskich*, w: *Studia nad Arianizmem*, red. L. Chmaj, Warszawa 1959, s. 406; L. Chmaj, *Bracia Polscy — ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957, s. 46.

Pojawiła się też w bibliotece w dość dużej ilości literatura homiletyczna. W 1665 r. elblążanin Samuel Land ofiarował olbrzymi foliał *In evangelion secundum Lecam duodecim priora capita Homiliae centum et decem* (Frankfurt 1567, BGUMK Ob.II.238) duchownego protestanckiego, Jana Brentiusa, a jeszcze z księgozbioru Loitzów trafiła do szafy bibliotecznej *Postilla seu enarratio Evangeliorum, quae in dominicis diebus et in festis sanctorum usitate in Ecclesiis proponuntur* (Wittenberga 1572, BGUMK Ob.6.II.3590) Mikołaja Hemminga, profesora języków greckiego i hebrajskiego oraz teologii na uniwersytecie w Kopenhadze. Literatury katechetycznej, mimo że ona mogła być najbardziej przydatna młodzieży szkolnej, było jednak mniej niż zbiorów różnych kazań i homilii.

Po krótkim okresie jakby zmniejszonego zainteresowania się sprawami biblioteki, przy końcu XVII i na samym początku XVIII w., ponownie zyskuje ona sobie życzliwych ofiarodawców. W 1710 r. rada miejska wyraziła zgodę na przekazanie jej dziesięciu najstarszych rękopisów i inkunabułów z księgozbioru dominikanów elbląskich, którzy Elbląg opuścili jeszcze w 1542 r. Znajdowały się wśród nich m.in. siedmiotomowa *Biblia* z postyllami kardynała Hugona (Bazylea 1498—1502), *Summa casuum conscientiae* (Speier 1488) Baptista de Salis i *Explanatio psalmsorum* (Bazylea 1497) św. Augustyna²⁰.

Struktura treściowa kupionych i ofiarowanych bibliotece książek w okresie, gdy bibliotekarzami byli (wyjątek!) profesorowie Jan Voit i Jan Michał Hempel (1709—1735) nadal nie ulegała większym zmianom. Ofiarowano jej następne egzemplarze *Biblii* i to zarówno wydania nowsze, np. *Nowy Testament* wydany w Kijowie w 1703 r., jak i szesnastowieczne. Powiększyła się też liczba komentarzy biblijnych, autorów, różnych wyznań, jednak przeważnie z XVI w. Z księgozbioru rodzinnego Meienreißów przekazanego bibliotece w 1714 r. pozyskała ona m.in. kilka komentarzy Jana Piscatora, profesora teologii luteranńskiej w Herborn, m.in. *Analysis logica Epistolae Pauli ad Romanos* (Herborn 1593, BGUMK Ob.6.II.3783) i *Analysis logica Evangelii secundum Lucam* (Siegen 1596, BGUMK Ob.6.II.3784). W 1713 r. Jan Voit otrzymał także m.in. nowe wydanie *Harmonia Evangelica* (Hamburg 1704, M 3,6) Marcina Chemnitza, teologa luteranckiego i głośnego polemisty antykatolickiego. Dopiero wówczas wpłynęły jako jedyne egzemplarze w bibliotece *Commentarii integri in Acta Apostolorum* (Genewa 1564, BGUMK Pol.6.II.1765) Jana Kalwina oraz *Isagoge in canonicas Septem Epistolas* (Lozanna 1579, BGUMK Ob.6.II.3781) i *Isagoge ad Lectionem Epistolarum Divi Pauli Apostoli* (Lozanna 1579, BGUMK Ob.6.II.3780), następnego teologa kalwińskiego, Benedykta Aretiusa. Wśród autorów przekazanych komentarzy pojawiają się nazwiska Jana Oecolampadusa, Erazma z Rotterdamu, Jana Grynaeusa. Katolicką literaturę biblijną wzbogaciły m.in. *In librum duodecim Prophetarum commentarii* (Kolonia 1599, ME, 546, H) jezuita hiszpańskiego, Franciszka Ribro i *Commentarii in duodecim Prophetas* (Antwerpia 1583, BGUMK Ob.6.III.805) innego hiszpańskiego teologa, Benedykta Montanusa. Lekturę *Biblii* na pewno mogła ułatwić *Harmonia ex tribus Evangelistis composita* (br.m. 1563, BGUMK Ob.6.II.3633), a szczególnie *De iis, quae scripta sunt Physicae in libris sacris sive de Sacra Philosophia* (Lejda 1595, M 3,7), w której autor, Franciszek Walesius, wyjaśnia zjawiska i problemy fizyczne, geologiczne i geo-

²⁰ J. Kłoczkowski, *Zakon braci kaznodziejów w Polsce 1222—1972. Zarys dziejów*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222—1972*, red. J. Kłoczkowski, t. 1. Warszawa 1975, s. 51.

graficzne pojawiające się w *Biblii*. Najcenniejszym nabytkiem biblijnym musiały być ośmiotomowe *Critici sacri sive annotata doctissimorum virorum in Vetus et Novum Testamentum* (Amsterdam 1698, BGUMK Ob.7.IV.13) zakupione dla biblioteki już w 1713 r.

Księgozbiór biblioteczny wzbogacił się też o pisma następnych pisarzy patrystycznych. Przybyły m.in. następny egzemplarz *Adversus haereses* (Bazylika b.r., M 3,8) św. Ireneusza, *Opera* (Paryż 1565, BGUMK Ob.6.II.3263) św. Justyna, *Apologia pro christianis i De resurrectione* (Paryż 1557, M 3,8) św. Atenagorasa. Pojawiły się też pisma św. Klemensa Aleksandryjskiego, św. Cypriana, Laktancjusza. W 1713 r. Jan Voit uzupełnił ten zestaw nową stosunkowo pozycją *Historia litteraria scriptorum ecclesiasticorum* (Genewa 1694, M 3,6), w której autor, Wilhelm Cave, przedstawił sylwetki pisarzy kościelnych od początku chrześcijaństwa aż do XIV w. Dzięki darowi Meienreisów biblioteka pozyskała także największe dzieło filozoficzno-teologiczne XII w. *Libri Quattuor sententiarum* (Kolonia 1576, BGUMK Ob.6.II.3675) Piotra Lombarda.

Kilka interesujących nabytków z tego okresu dotyczyło całej teologii. Niektóre z nich przekazała, wspomniana już rodzina Meienreisów, m.in. *Loci communes S. Theologiae* (Bazylika 1567, BGUMK Ob.6.II.3490) głośnego protestanckiego teologa Wolfganga Dusana, *Loci praecipue theologici* (Wittenberga 1577, BGUMK Ob.6.II.3430) Filipa Melanchtona, *Opera theologica* (Genewa 1596, BGUMK Pol.6.II.1575) Antoniego Saadela, *Doctrinae christianae compendium* (Genewa 1588, Pol.6.II.1832) Zachariasza Ursinusa oraz zakupione przez Jana Woiła główne dzieło wybitnego teologa luteranckiego, Leonarda Huttera *Theologicum compendium* (Wittenberga 1619, M 3,5). Podstawowe dogmaty omawiały też *Libri duo: I. Calvinus Orthodoxus de Sacramento Trinitate et de aeternitate Christi Divinitate. II. Solida expositio XXXIIX difficiliorum Scripturae locorum et oraculorum* (Neustadt 1595, BGUMK Ob.II.3441) rzutkiego i aktywnego teologa luteranckiego, Dawida Pareusa, których poprzednim właścicielem był — jak informuje nota proveniencyjna — Bartłomiej Keckermann. Uzupełnieniem księgozbioru teologicznego była jeszcze literatura kaznodziejska.

Napływy książek, w tym także teologicznych, do elbląskiej biblioteki gimnazjalnej w ostatnim pięćdziesięcioleciu omawianego okresu, tzn. za Jerzego Daniela Seylera i Jana Langego (1735—1781), ostatnich dwóch rektorów z czasów przynależności Elbląga do Rzeczypospolitej, odtworzono na szerszej niż dotąd podstawie źródłowej. Wykorzystano nie tylko wyniki autopsji i informacje zawarte w literaturze, ale przede wszystkim wspomniany inwentarz. Wszystkie bowiem zarejestrowane w nim książki wydane po 1735 r. to przecież nabytki wymienionych dwóch rektorów.

Źródła te wskazują, że literatura teologiczna, która tak obfitym strumieniem płynęła do biblioteki w poprzednich latach, teraz jakby wyraźnie zmalała. Wśród kilku egzemplarzy *Biblii*, należy wymienić, przekazany w 1741 r. przez elbląskiego aptekarza, Jana Henryka Dewitza, egzemplarz wydany w 1483 r. prawdopodobnie w Norymberdze (L C₂). Niewiele też powiększył się zbiór literatury biblijnej. Emanuel Link przekazał bibliotece w 1750 r. *Stylus Novi Testamenti Graecus* (Antwerpia 1703, BGUMK Ob.6.II.3191) teologa holenderskiego, Jana Honnerta, a Samuel Geret, senior duchowieństwa toruńskiego, *Commentarius in Epistolas Jacobi et Judae* (Lejda 1619, M 3,16) Jana Lorinusa, teologa i generała jezuitów. Za czasów Jerzego Daniela Seylera bi-

biłoteka pozyskała jeszcze m.in. *Synopsis Bibliothecae exegeticae in Novum Testamentum* (Lipsk 1733, M 3,16) angielskiego teologa i historyka, Edwarda Leighta oraz *Chronologia de l'histoire Sainte* (Berlin 1738, h 242). Biłoteka posiadała już wtedy kilka komentarzy do ksiąg biblijnych, przeciwnika pietyzmu, Joachima Langego, wydanych w Halle i Lipsku w latach 1729—1737 (th 38-41). Wśród niewielkiej ilości literatury dogmatycznej, trafiały się wykładnie nie tylko luteranizmu. Gdański księgarz, Jerzy Knoch, ofiarował *De studiis Verbi Divini* (Lipsk 1733, M 3,16) płodnego pisarza luteranckiego — Lukasz Osiana, wspomniany już Samuel Geret *De arcanis catholicae veritatis libri XII* (Frankfurt 1612, M 3,16) franciszkanina, Piotra Galatina, a Emanuel Link w 1750 r. *Specimen quaestionum in Novum Testamentum de Filio Hominis* (Lejda 1684, BGUMK Ob.6.II.3190) kalwińskiego teologa, Jakuba Gaillarda.

Za czasów Jana Langego powiększył się też zbiór poloników biblijnych. Po śmierci swojego poprzednika, Jerzego Daniela Seylera, otrzymał on z jego księgozbioru wileńskie wydanie *Nowego Testamentu* z 1593 r. (L H₃, E XIII, 31). W 1754 r. Jerzy Land, senior elbląskiego duchowieństwa luteranckiego, przekazał bibliotece ariańsko-socyniański przekład *Biblii* dokonany przez Szymona Budnego, który ukazał się w 1572 r. i w literaturze biblijnej nosi nazwę *Biblii Nieświeskiej*, gdyż właśnie w Nieświeżu ukończono jej druk (L H₃, E XIII, 7)²¹. Otrzymano wówczas także egzemplarz *Biblii* w języku polskim, wydany w Halle w 1726 r. (M 3,20, E XIII, 20).

ANALIZA STATYSTYCZNA I TREŚCIOWA KSIĘGOZBIORU TEologicznego

Literatura teologiczna, której zbiór narastał stopniowo wraz z powiększaniem się całego księgozbioru gimnazjalnego, liczyła na początku lat osiemdziesiątych XVIII w. około 1500 tytułów. W inwentarzu bibliotekarz zarejestrował ją jako odrębny dział, na pierwszym miejscu, na 102 kartach in folio pisanych jednostronnie²². Nie można jednak ustalić dokładnej liczby książek teologicznych, znajdujących się wówczas w bibliotece. Nie wszystkie bowiem druki, które bibliotekarz zarejestrował w dziale teologicznym, można mechanicznie zaliczyć do teologii. Czasem zaś zapis w inwentarzu jest tak ogólny i skrótowy, iż nie pozwala na identyfikację treściową jakiegoś druku. Mimo to przy zachowaniu dużej ostrożności można przyjąć, że w tym czasie było w bibliotece przynajmniej 1475 książek teologicznych. Jakkolwiek pochodziły one z drukarni wszystkich prawie państw europejskich, najwięcej jednak z pięciu i te uwzględniono w zestawieniu (tab. 1).

Jak widać, w dziale teologicznym dominowały książki z oficyn krajów niemieckich (ponad 50%). Zdecydowanie mniej pochodziło ze Szwajcarii, Polski i Niderlandów. Oficyny zaś pozostałych państw — z wyjątkiem jeszcze Francji — reprezentowały po kilka druków. Te sporządzenia potwierdza także wykaz dziesięciu miast (z ponad 110), z których pochodziło najwięcej książek teologicznych biblioteki gimnazjalnej (tab. 2).

²¹ *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, t. 2, Poznań — Warszawa — Lublin 1960, ss. 325—327.

²² Cały księgozbiór podzielony był wówczas na siedem działów: Theologici, Iuridici et politici, Medici et phisici, Philosophici, Mathematici cum mappis geographicis, Historici oraz Humaniora i liczył 4137 vol. (przynajmniej 5246 tytułów) książek drukowanych, 181 vol. rękopisów i 111 map. Szerzej na ten temat zob. J. Sekulski, *Księgozbiór biblioteki gimnazjum elbląskiego w XVIII w.*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1982, nr 3, ss. 187—199.

Tabela 1. *Proweniencja wydawnicza księgozbioru teologicznego według państw*

Państwo (miejsce wydania)	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Brak roku	Razem
Niemcy	6	449	222	69	30	776
Szwajcaria	3	181	10	—	2	196
Polska	—	46	42	17	2	107
Niderlandy	—	54	40	5	1	100
Francja	—	22	2	—	2	26
Brak m. wyd.	—	99	25	4	107	235
Reszta	7	7	5	12	4	35
Razem	16	858	346	107	148	1475

Tabela 2. *Proweniencja wydawnicza księgozbioru teologicznego według miast*

Miejsce wydania	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Brak roku	Razem
Wittenberga	—	113	30	3	7	153
Bazylea	3	86	6	—	2	97
Lipsk	—	48	22	20	5	95
Frankfurt	—	38	28	1	—	67
Genewa	—	53	2	—	—	55
Kolonia	1	34	11	—	—	46
Antwerpia	—	28	11	—	1	40
Zurych	—	33	1	—	1	35
Gdańsk	—	6	18	9	1	34
Lejda	—	18	11	—	1	30
Brak m.wyd.	—	99	25	4	107	235
Reszta	12	302	181	70	23	588
Razem	16	858	346	107	148	1475

Okazuje się, że w tej dziesiątce znajdują się 4 miasta niemieckie, a na 20 przypada ich aż 11. Tak duża liczba książek teologicznych z oficyn miast niemieckich dowodzi licznych i różnorodnych kontaktów elblązan z mieszkańcami tych miast. Wchodziły tu w grę wspólne pochodzenie i powiązania rodzinne, a ułatwiała kontakt wspólnota językowa. Wszystko to powodowało, że absolwenci miejscowego gimnazjum najczęściej udawali się na studia do najbliższego im Królewca oraz na uniwersytety niemieckie, zwłaszcza do Lipska, Jeny, Halle i Frankfurtu²³. Żywe i bogate były też związki miast hanzeatycznych. Elblążanie wracając po ukończeniu studiów lub z targów, wyprawy handlowej czy rodzinnych odwiedzin, przywozili zapewne książki, także teologiczne, które wcześniej czy później trafiały do biblioteki gimnazjalnej.

Przytoczone tabele informują o proveniencji wydawniczej, a także o wieku książek teologicznych, znajdujących się wówczas w bibliotece. Prawie 60% tej literatury pochodziło z XV i XVI w. Mniej więcej 200 książek wydano

²³ M. Pawlak: *Dzieje gimnazjum*, ss. 103—110; tenże, *Studia uniwersyteckie absolwentów gimnazjum elbląskiego*, Zeszyty Naukowe UMK. Nauki Humanistyczno-Społeczne, 1967, z. 24, ss. 113—144.

po 1620 r., a tylko 107 pozycji po 1700 r. Później tłoczone książki docierały do biblioteki w coraz mniejszej liczbie. Z każdego dziesięciolecia okresu 1561—1610 pochodziło znacznie ponad 100 książek teologicznych, w następnych dekadach, z wyjątkiem lat 1611—1620, liczba nabytków nie przekraczała 35, a od 1741 r. nawet dziesięciu. Zauważyć to można rekonstruuując napływ książek do biblioteki elbląskiej. W XVII w., zwłaszcza w jego pierwszej połowie, od wydrukowania książki teologicznej do przekazania jej bibliotece upływało niewiele lat, czasem tylko kilka. Później, w wieku XVIII, a nawet już przy końcu wieku XVII, ta rozpiętość wynosiła często 100 i więcej lat.

Zjawisko to nie zasługuje na jednoznacznie negatywną ocenę. Obfita przecież, literatura z XVI wieku stanowiła podwaliny teologii reformacyjnych. Wiek zaś XVII i pierwsza połowa XVIII nie przyniosły żadnych zmian w teologii luteranckiej. W drugiej połowie XVII w. i pierwszej XVIII w. przeżywała ona kryzys. Wydawano głównie broszury walczące o czystość wyznaniowych dogmatów. Poziom ich był niski. Ton wypowiedzi przypominał średniowiecze, znamieną też była niepodatność na najbardziej logiczne argumenty²⁴. Ponadto życie dawnej książki było obliczone na czas dłuższy niż jedno pokolenie czy nawet epoka. Powolny rozwój nauki sprawiał, że książka dłużej zachowywała wartość²⁵.

Książki zarejestrowane w dziale teologicznym podzielono na następujące poddziały: *Codices Biblici*, *Concordantiae*, *Commentarii in Sacra Scriptura critico exegetici*, *Patres et Scriptorum Veteris Ecclesiae*, *Operum collectiones*, *Didactico-Polemici*, *Homiletici*, *Historici Ecclesiae*, *Exegetici*, *Polemici*, *Patres* oraz *scriptura malabrica*. Trzy wyodrębnione poddziały nie miały własnych nazw. W dwóch z nich bibliotekarz umieścił dzieła z różnych dziedzin teologii, a w trzecim głównie modlitewniki i literaturę katechetyczną. Poloników inwentarz nie wyróżnia; wyodrębniono je jedynie w dziale historycznym.

Na pierwszym miejscu bibliotekarz umieścił egzemplarze *Biblii*. Zarejestrował ich 64 oraz 42 egzemplarze *Nowego Testamentu*. Znajdowało się też w bibliotece 16 egzemplarzy *Psałmów* oraz dużo innych, wydanych oddzielnie ksiąg *Starego i Nowego Testamentu*. Ponadto inwentarz rękopisów wymienia jeszcze 3 egzemplarze *Nowego Testamentu*. *Biblie* pochodziły z wszystkich najważniejszych oficyn drukarskich XV i XVI w., m.in. Mikołaja Jensa w Wenecji, Antoniego Kobergera w Norymberdze, Krzysztofa Plantina w Antwerpii, Jana Frobeniusa w Bazylei, Estiennów — Roberta w Paryżu i Henryka w Genewie oraz Melchiora Lottera w Wittenberdze. Wiele było egzemplarzy wydań przetłumaczonych i opracowanych przez Erazma z Rotterdamu, a szczególnie przez Marcina Lutra.

Nieodzowne uzupełnienie bogatego zbioru *Biblii* stanowiły konkordancje *Starego*, jak i *Nowego Testamentu* oraz obfitość komentarzy biblijnych, objaśnień wybranych tekstów mających głęboką wymowę dogmatyczną, wielu parafraz i streszczeń niektórych ksiąg. Grono komentatorów i egzegetów tworzyli wielcy humaniści, reformatorzy religijni, wybitni teologowie wszystkich wyznań.

Na drugim miejscu znajdowały się pisma Ojców Kościoła. Oni, jak i inni pisarze wczesnego chrześcijaństwa, mimo wstrząsu reformacyjnego cieszyli się nadal wielką powagą i autorytetem zarówno w obozie katolickim, jak i protestanckim, a ich dzieła były tak samo popularne jak kiedyś. Zarówno refor-

²⁴ C. Biedermann, *Deutschland im XVIII. Jahrhundert*, Bd 2, Leipzig 1848, s. 189.

²⁵ K. Głomblowski, *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966, s. 139.

matorzy religijni, jak i przedstawiciele obozu kontrreformacyjnego często w swoich, czasem nawet wykluczających się wzajemnie, twierdzeniach powoływali się na naukę Ojców Kościoła. Z czterech wielkich doktorów Kościoła Zachodniego najobficiej reprezentowana była spuścizna teologiczna św. Augustyna. Na czytelników oczekiwały w bibliotece gimnazjalnej przede wszystkim jego *Opera omnia* (Paryż 1586) oraz zdekompletowane bazylejskie wydanie jego pism z 1506 r. (partes IV—IX i XI) i *De civitate Dei* (br.m. 1596). To ostatnie dzieło, będące wielką sumą starożytnej apologetyki chrześcijańskiej, wywarło olbrzymi wpływ na katolicki światopogląd w średniowieczu²⁶. Nazwisko następnego z wielkich doktorów Kościoła Zachodniego, św. Ambrożego, występuje w inwentarzu tylko jeden raz, kiedy bibliotekarz zanotował jego *Opera* wydane w Bazylei 1527 r., podobnie jak św. Grzegorza Wielkiego — przy jego nazwisku widnieje obszerny komentarz psychologiczno-ascetyczny *Moralia in Job* (br.m. i r.). Czwartego z nich, św. Leona Wielkiego, inwentarz nie wymienia.

Wymienia natomiast wszystkich czterech wielkich doktorów Kościoła Wschodniego. Najpierw św. Atanazego i wydane w 1564 r. w Bazylei w języku łacińskim jego *Opera* oraz dialogi *De Trinitate* (Bazylea 1570), a następnie św. Bazylego Wielkiego i jego *Opera omnia* (Bazylea 1540), *Epistolae* (Hagenau 1528) przeważnie o treści ascetycznej oraz dogmatyczne dzieło *Adversus Eunomicum* (Bazylea 1570). Trzecim był św. Chryzostom, znakomity kaznodzieja. Z jego dorobku piśmienniczego znajdowały się w bibliotece *Opera omnia*, wydane w pięciu tomach w 1581 r. w Paryżu oraz *Sermones poenitentiales* (Lipsk 1538). Ostatni z wielkich doktorów Kościoła Wschodniego, św. Grzegorz z Nazjanzu, reprezentowany był w księgozbiornie gimnazjalnym także przez *Opera* (Bazylea 1571) oraz jedną (br.m. i r.) ze swoich 45 mów uznanych za jego najwybitniejsze dzieło.

W zbiorach bibliotecznych znajdowały się jeszcze pisma wielu innych Ojców Kościoła, m. in. 2 egzemplarze *Adversus haereses* (Bazylea 1560 oraz br.m. 1570) najwybitniejszego polemisty chrześcijańskiego II w. św. Ireneusza oraz *Epistolae* (br.m. i r.) jednego z pierwszych pisarzy chrześcijańskich, św. Ignacego. Znajdowały się ponadto *Opera* (Genewa 1565) św. Justyna, św. Klemensa Aleksandryjskiego (Bazylea 1550), św. Grzegorza z Nysy (Bazylea 1571), *Epistolae* (Norymberga 1495) św. Hieronima oraz *Apologia pro christianis* i *De resurrectione* (Paryż 1557) św. Atenagorasa. Teologów Wschodu reprezentował też Pseudo-Dionizy, którego pisma wywarły największy wpływ na rozwój średniowiecznej teologii na Zachodzie²⁷. W inwentarzu bibliotekarz zanotował jego *De divinis nominibus* (Wenecja 1501) oraz wydane w języku greckim *Opera* (Paryż 1562). Były też pisma jednego z najpóźniejszych pisarzy greckich, Teodoretę, m. in. *Opera* (br.m. 1592) i *De Providentia* (Zurych 1546) oraz najwybitniejsza apologia okresu przednickijskiego *Contra Celsum* (Rzym 1481) Orygenesę.

Zbiór dzieł wielkich doktorów średniowiecznych tworzyły m. in. *Opera* św. Bedy Czcigodnego, historia Kościoła angielskiego (Bazylea 1540), jego rodaka św. Anzelma, biskupa Cantenbury, zwanego ojcem teologii scholastycznej (Kolonia 1560) oraz jednego z najznakomitszych teologów średniowiecznych, św. Bernarda z Clairvaux (Kolonia 1620). Ponadto zanotowano

²⁶ Sz. Pleszczołch, *Patrologia. Wprowadzenie do studium Ojców Kościoła*, Poznań — Warszawa — Lublin 1964, s. 153.

²⁷ Ibidem, s. 169.

w inwentarzu 3 egz. *Quattuor libri sententiarum* (br.m. 1516, Kolonia 1575, Kolonia 1576) Piotra Lombarda. Późniejsze średniowiecze reprezentują *Postylae* św. Alberta Wielkiego (Hagenau 1504), *Summa theologica* (Lejda 1548 i Antwerpia 1575) św. Tomasza z Akwinu, najwybitniejszego teologa katolickiego oraz *De indulgentiis et suffragiis* (Moguncja 1636) głównego oponenta tomizmu, Dunsza Szkota. Z pism Jana Husa znajdowały się w bibliotece *Epistolae* (Wittenberga 1537 oraz br.m. i r.), *De unitate Ecclesiae* (br.m. 1579) i *Disputatio* (br.m. i r.). Z pism późnośredniowiecznych teologów *Opera omnia* (Antwerpia 1601) i 3 egzemplarze *De imitatione Christi* (Wenecja 1563, Lejda 1567, Marburg 1621) znanego pisarza ascetycznego, Tomasza à Kempis oraz *Speculum vitae beatae* (miejsce wydania nieczytelne, 1509) św. Franciszka.

Najobfitsza — o czym już sygnalizowano — była jednak literatura teologiczna okresu reformacji i kontreformacji, m.in. przebogata spuścizna Marcina Lutra. Bibliotekarz zanotował w inwentarzu przede wszystkim dwunastotomowe wydanie jego wszystkich dzieł (Wittenberga 1552—1603), siedmiotomowe *Opera omnia* (1554—1582) oraz wszystkie pisma z lat 1517—1522, wydane razem w Jenie w 1555 r. oraz prawie 40 egzemplarzy pism wydanych oddzielnie. Przeważały komentarze i objaśnienia wielu ksiąg *Starego i Nowego Testamentu*, wiele z nich w kilku egzemplarzach. Biblioteka miała też literaturę katechetyczno-homiletyczną Lutra, m.in. 5 egzemplarzy *Catechismus parvus* (Wittenberga 1581, Graz 1596, Elbląg 1641 oraz 2 egz. bez podanego adresu wydawniczego), przeznaczonego dla świeckich, szczególnie dla rodziców; 3 egzemplarze *Haus-Postilla* (Jena 1562 i 2 egz. Wittenberga 1570), zbiór kazań wygłoszonych w Wittenberdze; *Kirchen-Postilla* (Wittenberga 1575), materiały do kazań oraz *Tisch-Reden* (Jena 1603), zawierające luźne uwagi i refleksje autora. Z prac dogmatycznych inwentarz wymienia *Servum arbitrium* (Neustadt 1591) oraz *Praeludium de captivitate babylonica ecclesiae* (br.m. 1620), w którym Luter wyłożył swoją nową teologię i przypiętował definitywne zerwanie z Rzymem.

Poczesne miejsce w księgozbiorze zajmowały też dzieła Filipa Melanchtona, apostoła jedności chrześcijańskiej i równocześnie wielkiego niemieckiego humanisty o europejskiej sławie. Biblioteka miała aż 14 egzemplarzy *Komentarzy biblijnych* tego autora. Były to XVI-wieczne druki oficyn Wittenbergi, Lipska i Strasburga. Ale znajdowały się tam także inne prace, zawierające całość jego teologii, m.in.: 5 egzemplarzy *Corpus doctrinae christianae* (Lipsk 1561, 1562 i 1565), 6 egzemplarzy *Loci communes theologici* (Wittenberga 1535, 1570, 1577, br.r., Lipsk 1553 oraz br.m. 1545), *Enarratio Symboli Niceani* (Wittenberga 1550) oraz pięciotomowe *Opera omnia* (Wittenberga 1601), a także 5 egzemplarzy *Examen Ordinandorum* (Wittenberga 1554, 1560, 1584, 1587 i 1598) i 2 egzemplarze *Sententia Patrum de Coena Domini* (Wittenberga 1574 oraz br.m. i r.).

Z dzieł bliższych współpracowników Lutra odnotowano komentarze do *Psałmów* (Bazylea 1535), *Księgi Hioba* (Wittenberga 1526) oraz do wszystkich listów św. Pawła (Bazylea 1525) Jana Bugenhagena oraz 2 traktaty o eucharystii *Pia et in Verbo Dei fundata assertio de Coena Domini* (Wittenberga 1563 i 1571) i traktat chrystologiczny *Von der Person Christi* (br.m. 1570) profesora Starego Testamentu z Wittenbergi, Pawła Ebera.

Ortodoksyjną teologię luterańską prezentowały też prace Macieja Flacciusa Illyricusa. Wśród trzynastu zarejestrowanych w inwentarzu, znajdowały się traktat o wierze *De vocabulo fidei* (Wittenberga 1539), o usprawiedliwieniu

Von der Gerechtigkeit (Magdeburg 1552), 4 traktaty polemiczne przeciw Łukaszowi Osiandrowi oraz kilka pism biblijnych. Bibliotekarz zanotował też 3 dzieła profesora teologii luterńskiej w Jenie, a później w Wittenberdze, Leonarda Huttera, a wśród nich 3 egzemplarze najpoważniejszego z nich, *Compendium theologicum* (Wittenberga 1614, 1619, 1624). Teologię luterńską XVI w. reprezentowały jeszcze dzieła profesora teologii w Wittenberdze, Jerzego Maiora (3 tytuły), Erazma Sarceriusa (5 tytułów), Marcina Chemnitsza (3 tytuły), Dawida Chytraeusa (ponad 20 tytułów), Benedykta Aretiusa (6 tytułów) oraz wiele innych.

Mniej już licznie zgromadzono dzieła teologii kalwińskiej. Oprócz kilku komentarzy biblijnych Jana Kalwina biblioteka posiadała 5 egzemplarzy jego *Institutiones religionis christianae* (Strasburg 1543, Genewa 1559, 1592, Londyn 1576, Antwerpia 1582), zawierających wykład jego doktryny społecznej oraz *Defensio doctrinae de Sacramentis* (Zurych 1555) i *Defensio doctrinae de Eucharistiae Sacramento* (br.m. i r.), dzieło o nowej teologii sakramentów. W inwentarzu znajdujemy też kilkanaście tytułów prac innego teologa kalwińskiego, Teodora Bezy, ucznia Kalwina, szczególnie zasłużonego jako tłumacz i edytor krytycznych wydań Biblii. Zanotowano tam po dwa egzemplarze jego dzieł: *De praedestinatione* (Genewa 1582 i 1589) oraz *De veris et visibilibus ecclesiae catholicae notis* (Genewa 1572).

Pism Ulryka Zwinglego biblioteka chyba już nie posiadała. Zwinglianizm w ogóle nie był zbyt widoczny w księgozbiorze bibliotecznym. Ze znanych teologów reprezentował go tylko Henryk Bullinger przez *Compendium religionis christianae* (br.m. 1598), *De sanctae scripturae auctoritate* (Zurych 1538) i komentarz do listów św. Pawła (Zurych 1544).

Niewiele miejsca zajmowała też teologiczna literatura katolicka. Reprezentowały ją właściwie polonica, ale o nich mowa będzie później. Tu zaś należy wymienić przede wszystkim 7 rozpraw Marcina Becanusa, jezuitę, głośnego katolickiego teologa-polemisty, m.in. *Refutatio Apologiae Jacobi Regis Angliae* (Moguncja 1610), komentarz do *Sentencji* (Wenecja 1584) Lombarda, Dominika Soto oraz *Responsio ad apologiam Jacobi Regis Anglorum* (Kolonia 1610) św. Roberta Bellarmina.

W teologii XVI w. nie można było pominąć dzieł wybitnego humanisty, Erazma z Rotterdamu, który zasłużył się krytyczną egzegezą tekstów biblijnych, a szczególnie spuścizny patrystycznej. Biblioteka miała m.in. jego *Paraphrasis in Novum Testamentum* (Bazylea 1541, 1542), *Paraphrasis in omnes Epistolas Pauli* (Strasburg 1523) oraz 2 egzemplarze *De concordia Ecclesiae sarcienda* (Kolonia 1533 i 1543).

Pokaźne miejsce w zbiorach zajmowały prace z teologii praktycznej. Zinwentaryzowano liczne kazania, postylle, homilie, mowy okolicznościowe, katechizmy, modlitewniki. Wśród katechizmów przeważały wydania luterńskie. Bardzo popularny w szkołach katolickich katechizm Piotra Kanizjusza, w bibliotece elbląskiej był tylko w jednym egzemplarzu (Kolonia 1582).

W księgozbiorze znalazły też odzwierciedlenie liczne w XVI w. colloquia zwolywane w celu doprowadzenia do zgody i jedności chrześcijaństwa zachodniego. Odnotowano m.in. 4 przekazy z colloquium w Altenburgu (Jena 1569, 1570, Altenburg 1570, Genewa 1570), w Wormacji (Wittenberga 1559), Ratysbonie (Mühlhausen 1602).

Jak już wspomniano, nowsza literatura teologiczna była skromniej reprezentowana. Z prac bardziej znanych autorów XVII w. trzeba wymienić dwa

egzemplarze dzieła Hugona Grotiusa *De veritate religionis christianae* (Lejda 1632, Paryż 1640) oraz traktat Jana Henryka Altstediusa *Theologia prophetica* (Hanau 1622). Można jeszcze wspomnieć o 20 różnych, niewielkich, rozprawkach, w formacie in 12°, Hieronima Drapeliusa omawiających podstawowe prawdy katechizmowe.

Jeszcze mniej miejsca zajmowała w bibliotece literatura teologiczna XVIII w. Reprezentowali ją przede wszystkim Jan Franciszek Buddeus oraz jego *Institutiones theologiae dogmaticae* (Lipsk 1723) i *Institutiones theologiae moralis* (Lipsk 1723) oraz Jan Andrzej Schmidt, profesor teologii luterańskiej w Jenie, dzięki *Compendium theologiae moralis* (Lipsk 1738). Wymienić trzeba również 2 wydania *Synopsis Bibliothecae ezegeticae in Novum Testamentum* (Lipsk 1713 i 1742) Chrystiana Starckiusa oraz kilka komentarzy biblijnych wspomnianego już wcześniej Chrystiana Langego, m. in. do *Pięcioksięgu Mojżesza* (Halle i Lipsk 1732), *Apokalipsy* (Halle i Lipsk 1738) i *Listów Apostolskich* (Halle 1729).

Wyżej ukazane proporcje między dawniejszymi (XVI w.) a późniejszymi (XVII i XVIII-w.) wydawnictwami literatury teologicznej, obserwowane można również w pozostałych działach biblioteki elbląskiej. Wśród dzieł filozoficznych, matematycznych, a zwłaszcza w humaniorach przewaga książki dawnej była jeszcze wyraźniejsza. Jedynie w dziale historycznym przeważały książki wydane później.

Przegląd literatury teologicznej w bibliotece elbląskiej wskazuje przede wszystkim na poczesne miejsce literatury biblijnej. Przeważały tu bowiem książki protestanckie, dla których „sola scriptura” była fundamentem wszelkich rozważań teologicznych²⁸. Luter, Kalwin, Zwingli oraz ich uczniowie i kontynuatorzy przywiązywali wielką wagę do Biblii i jej rozpowszechniania wśród wiernych.

W księgozbiorze bibliotecznym znalazły odzwierciedlenie zagadnienia teologiczne, w XVI w., w okresie reformacji i kontrreformacji, najbardziej kontrowersyjne i stąd szeroko dyskutowane. Ich akceptacja, negacja lub nawet inna interpretacja, stanowiła kryterium odróżniające od siebie poszczególne wyznania chrześcijańskie. Czytelnik mógł więc zapoznać się przede wszystkim z literaturą traktującą o Eucharystii. Dogmatem tym, tak wyraźnie różniącym wyznania chrześcijańskie między sobą, zajmowali się wówczas wszyscy.

Biblioteka posiadała poświęcone temu dzieła Lutra, Kalwina, Melanctona, Strigeliusa, Chemnitza, Ebera i wielu innych teologów. Innym powszechnie rozważanym problemem teologicznym był dogmat chrystologiczny. Ci sami autorzy pisali traktaty o Wcieleniu, dwóch naturach w Chrystusie, pośrednictwie Chrystusa, o Chrystusie jako trzeciej osobie Trójcy św. Wiele prac dotyczyło papieństwa. Zestaw autorów m. in. Luter, Sturm, Hutter; brzmienie tytułów rozpraw, np. *Antipappus*, *Jubilaeus Anti-Christi Romani*, a także miejsce ich wydania — przeważnie Wittenberga, świadczą, że są to zajadłe traktaty antypapieskie. Treścią innych pism były dalsze spory dogmatyczne: de iustificatione, de libero arbitrio, de omissione peccatorum itp. Nie brakowało — oczywiście — traktatów antyjezuickich, które stawały się ponadto okazją do ataku na katolicyzm w ogóle, jak np. dzieło M. Chemnitza *Theologia jesuitarum* (Lipsk 1563).

²⁸ F. Diekamp, *Theologiae dogmaticae manuale quod secundum principia S. Thomae Aquinatis extravit*, t. 1, Paris 1953, s. 59.

ANALIZA STATYSTYCZNA I TREŚCIOWA
POLONIKÓW TEOLOGICZNYCH

Posługiwanie się zapisem inwentarzowym utrudnia identyfikację poloników i stwarza niebezpieczeństwo pominięcia pewnych druków. Nie wszystkie bowiem kryteria — choć wystarczy spełnienie jednego z nich, aby druk uznać za polonicum — można zweryfikować za pomocą inwentarza. Chociaż w przypadkach wątpliwych, posłużono się autopsją lub odpowiednią literaturą, nie można wykluczyć, iż jakiś druk wydany poza granicami Polski, przez autora nie Polaka, nie został zaliczony do poloników. Tytuł zapisany w inwentarzu mógł bowiem nie wskazywać na to, że treść dotyczy spraw polskich. Stąd liczba 163 poloników w dziale teologicznym jest wielkością minimalną. Mniej ich nie było na pewno, a mogło być więcej. Pochodziły one z oficyn kilkadziesiątu miast Polski i innych państw Europy. Najliczniej jednak drukowane były w oficynach polskich.

Tabela 3. *Prowienienca wydawnicza poloników w księgozbiornie teologicznym*

Miejsce wydania	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Brak roku	Razem
Gdańsk	6	18	9	1	34
Królewiec	13	4	—	—	17
Kraków	7	6	—	—	13
Elbląg	1	6	5	—	12
Wilno	8	—	—	—	8
Brak m. wyd.	6	—	1	—	7
Reszta	34	29	8	1	72
Razem	75	63	23	2	163

Najwięcej książek teologicznych pochodziło z oficyn Gdańska, głównego w Polsce centrum drukarstwa protestanckiego, z którym Elbląg łączyły żywe i wielorakie kontakty. Stosunkowo liczne były też druki krakowskie, zważywszy rolę Krakowa jako ośrodka produkcji książki katolickiej. Liczba ich przewyższała nieco wydawnictwa miejscowych oficyn elbląskich, a znacznie bliskiego Elblągowi Torunia.

Wśród poloników teologicznych nie ma tak dużej przewagi książki dawnej nad nowszą. W całym księgozbiornie teologicznym książki nowsze stanowiły tylko 30%, natomiast wśród poloników ponad 50%.

Zgodnie z kolejnością zapisu inwentarzowego prezentację poloników teologicznych należy zacząć od przekładów *Biblii*. Nie wszystkie jej polskie wydania znajdowały się w bibliotece gimnazjalnej. Brakło *Biblii* Leopoldy, *Biblii* Wujka, a także kalwińskiego przekładu, tzw. *Biblii Brzeskiej*. Tę ostatnią reprezentowały dwa wydania *Nowego Testamentu*: toruńskie, Melchiora Nehringa z 1585 r. (E XIII, 30) i wileńskie, Jana Karcana z 1593 r. (E XIII, 31). Była natomiast odmiana *Biblii Brzeskiej*, tzw. *Biblia Gdańska*, wydana przez Andrzeja Hünefelda w 1632 r. (E XIII, 18), zawierająca ponadto opis męki Chrystusa i przekład *Psalmów* M. Rybińskiego, jak też ariańsko-socyniański jej przekład, dokonany przez Szymona Budnego, noszący nazwę *Biblii Nieświeskiej* (E XIII, 7). Kiedy *Biblia Brzeska* stała się rzadkością, wyznawcy Kościoła reformowanego poczęli czynić starania o przygotowanie nowego przekładu *Biblii*. Pierwszą próbą było tłumaczenie *Nowego Testamentu* przez

M. Janickiego i J. Turnowskiego, wydane w Gdańsku w 1606 r. (E XIII, 33). Jeden egzemplarz tego wydania znajdował się także w bibliotece elbląskiej. W inwentarzu bibliotekarz zarejestrował też gdańskie wydania *Psalmów* z lat: 1600 (E nie), 1616 (E XV, 75), 1629 (E nie) i 1646 (E VIII, 255). Inwentarz rękopisów wymienia też *Psalmę* w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego.

Najliczniejszą grupę poloników teologicznych stanowiły pisma luterzańskie. Najwięcej z nich opuściło prasy oficyn gdańskich i królewieckich. Wśród autorów brak jednak głośnych nazwisk lub wybitnych dzieł. Najobficiej prezentowane były pisma przywódcy gdańskiej ortodoksji, Samuela Schelwiga. Spośród siedmiu jego prac inwentarz wymienia m.in. druk antypapieski *Schriftmässige Prüfung des Pabsthums* (Lipsk 1692, E XXVII, 189) podaje tylko wydanie gdańskie z 1687 r.), 2 pisma wprowadzające w arkana wyznania augsburskiego: *Erklärung des Augsburgischen Confession* (Gdańsk 1703, E nie) i *Manducatio ad augustinam confessionem* (Gdańsk 1711, E nie) oraz wydane również w Gdańsku w 1690 r. *Hypomnemata Hutteriana* (E XXVII, 189), zawierające uwagi autora na temat dzieła *Loci communes theologici* znanego luterzańskiego teologa, Leonarda Huttera. Znajdowały się też w bibliotece 3 pisma innego teologa gdańskiego, Jana Maukisch, z których Bibliografia Polska Estreicherów (XXII, 241) wymienia tylko *Gespräche von der Recht und Falsch genannten Christlichen Weisheit wider J.P. August Hoffmann* (Gdańsk 1684). Odnotowano też 2 dzieła urodzonego w Morażu Abrahama Caloviusa, teologa luterzańskiego, profesora w Królewcu, a następnie kaznodziei w Gdańsku: *Dissertationes theologicae* (Rostok 1617, E nie) oraz *Commentarius in Augustanam Confessionem* (Królewiec 1643, E nie). Z luterzańskich teologów warto tu jeszcze odnotować nazwisko Tilemana Heshusiusa, biskupa sambijskiego, zaciętego polemisty antykalwińskiego. W inwentarzu zapisano tytuły sześciu jego pism teologicznych, ale tylko 2 z nich można uznać za polonika, a mianowicie: *De praesentia Corporis Christi in Sacra Coena* (Królewiec 1584, E nie) oraz *Adsertio Sacrosancti Testamenti Jesu Christi contra blasphemam calvinistarum* (Królewiec 1574, E XVIII, 167). Na koniec wspomnieć należy jeszcze Jana Wiganda, biskupa pomezkańskiego, autora znajdujących się w bibliotece dwóch pism antyariańskich: *De anabaptismo grassante in multis Germaniae, Poloniae, Prussiae — locis* (Lipsk 1582, E XXXII, 494) i *De Deo Uno essentia et Trino personis contra antitrinitariorum* (Królewiec 1575; E XXXII, 495) oraz *Historia de Augustana Confessione* (Królewiec 1574, E XXXII, 495), w której przedstawił apologię wyznania augsburskiego.

Liczną grupę poloników teologicznych stanowiły pisma teologów katolickich. Właściwie to tylko one reprezentowały w bibliotece elbląskiej teologię katolicką. Mimo że biblioteka była własnością luterzańskiego gimnazjum, posiadała dzieła wybitnego teologa katolickiego, przedstawiciela kontrreformacji, kardynała Stanisława Hozjusza. W inwentarzu zanotowano jego *Opera theologica* (Antwerpia 1563, E XVIII, 281) zawierające: *De expresso Dei Verbo, Confessio, Confutatio, Dialogus, Epistolae ad Henricum* oraz *Epistola ad Cromerum*, a ponadto wydane oddzielnie: *De expresso Dei Verbo* (Dilingen 1560, E XVIII, 284) podaje, że to dzieło w 1560 r. ukazało się tylko w Rzymie i Paryżu) oraz niezmiernie popularna w XVI w. *Confessio fidei catholicae* (Antwerpia 1563, E XVIII, 281)²⁹. Nie wiadomo, od jakiego czasu pisma Hozjusza znajdowały się w bibliotece ani jakimi drogami do niej dotarły. Obecność

²⁹ O popularności tego dzieła świadczy, że od 1533 r. (1 wydanie) do 1573 r. miało ono 22 wydania.

jego dzieł wskazuje zarówno na rangę tego wielkiego katolickiego teologa-polemisty, jak i na otwarcie szkoły na pisma wielkich teologów bez względu na ich przynależność konfesyjną. Może też zdecydowało to, że Hozjusz, będąc ordynariuszem diecezji warmińskiej, kilkakrotnie przebywał w Elblągu³⁰. W inwentarzu znajdujemy też nazwisko Piotra Skargi, innego wielkiego ideologa polskiej kontreformacji. Wprawdzie nie było w bibliotece jego popularnych *Zywołów świętych* ani *Kazań sejmowych*, ale to, że znajdowały się w niej 4 inne pisma Skargi świadczy o szerokich horyzontach myślowych rektora gimnazjum. Były to: *Artes duodecim Sacramentariorum* (Wilno 1550, E XXVIII, 133), traktat *Pro sacratissima Eucharistia contra heresin Zwinglianum* (Wilno 1576, E XXVIII, 139), w którym wyłożył katolicką doktrynę o przeistoczeniu, druk antyariański *Zawstyżenie Arianów* (Kraków 1604) i niewielka rozprawa *Upomnienie do Ewangelików* (Poznań 1592, E XXVIII, 156).

Dalej inwentarz podaje *Disputację Wileńską* (Toruń 1593, E XXVIII, 306) Marcina Śmigleckiego, w której autor przedstawił przebieg swojej dysputy z duchownymi ewangelickimi na temat papieżstwa oraz dysputę Fautenusa Wawrzyńca *Coenae Lutheranorum et Calvinistarum oppugnatio* (Poznań 1586, E XVI, 177). Z Oliwy przywędrowały do Elbląga dwie rozprawy Jana Hackiego: *Scrutinium veritatis fidei* (1688, E XVIII, 6) i *Regia via omnes dissidentes* (br.r., E XVIII, 17), wskazujące drogę do jedności chrześcijan w ówczesnym rozumieniu. Znajdowały się jeszcze w bibliotece m. in. *Censura orientalis Ecclesiae* (Kolonia 1582, E XXVIII, 9) Stanisława Sokołowskiego, nadwornego kaznodziei Stefana Batorego, książka która w owym czasie wywołała dość burzliwą polemikę konfesyjną, *Święty a powszechny Sobór we Florencyi odprawiony albo z Grekami unia* (Kraków 1609, E XXIV, 202) Kaspra Pętkowskiego, *Pro Ecclesia Christi* (Kraków 1546, E XXIII, 449) Stanisława Orzechowskiego i *Ministromachia* (Kraków 1591, E XXV, 267) Stanisława Reszki. Ponadto w inwentarzu widnieją nazwiska Andrzeja Jurgiewicza, Mikołaja Paca i kilku jeszcze innych autorów.

Teologię kalwińską wśród poloników prezentowali przede wszystkim dwaj autorzy: Andrzej Wolan i Bartłomiej Keckermann. Inwentarz wymienia tylko jedno dzieło Bartłomieja Keckermanna, a mianowicie: *Systema Sanctae Theologiae* (Genewa 1611, E XIX, 233 podaje: Kolonia 1611). Natomiast pisma Andrzeja Wolana, polemizujące zarówno z katolikami (m. in. z P. Skargą i S. Reszką), jak i z arianami (m. in. z F. Socynem) były liczniejsze. W księgozbiorze elbląskim znajdowały się m. in. jego *Defensio* — *sententiae de Sacramento Corporis et Sanguinis Domini nostri Jesu Christi* (Łosk 1579, E XXXIII, 242), *De coecitate et poena Ecclesiae* (Hanau 1608, E XXXIII, 241) oraz *De vita beata dialogus* (Wilno 1596, E XXXIII, 254). Odnotujemy tu jeszcze niewielki traktat Andrzeja Chrzastkowskiego *Contradictionum in libro Roberti Bellarmini* (Wilno 1593, E XIV, 226). Rzuca się w oczy brak nazwiska Jana Seklucjana, nie tylko jednego z najpóźniejszych pracowników na niwie rodzącego się piśmiennictwa narodowego, ale także gorliwego apostoła kalwinizmu w Prusach XVI w. A działał on i wydawał swoje pisma głównie w Królewcu³¹.

30 A. Szorc, *Stanisław Hozjusz a reformacja w Elblągu*, Studia Warmińskie, 1970, t. 7, ss. 41—65.

31 B. Chlebowski, *Udział niemieckiej oświaty Prus Wschodnich w życiu umysłowym Polski*, w: *Pisma*, t. 1, Warszawa 1912, s. 62 informuje, że J. Seklucjan w latach 1540—1560 wydawał jedną, a nawet dwie książki rocznie.

Teologiczną literaturę arianąską reprezentował przede wszystkim Faust Socyn, ideowy przywódca Braci Polskich. Księgozbiór zawierał jego podstawowe dzieło *Praelectiones theologicae* (Raków 1609, E XXVIII, 393), *De Jesu Christo Servatore* (br.m. 1594, E XXVIII, 387), które wywołało następnie liczne repliki oraz *De statu primi hominis ante lapsum* (Raków 1610, E XXVIII, 392), w którym wyłożył swój pogląd na stan człowieka przed grzechem pierworodnym i *De loco Pauli Apostoli in Epistola ad Romanos* (Kraków 1583, E XXVIII, 390). Zanotowano też nazwisko innego znanego teologa arianąskiego, Szymona Budnego i jego dzieło *O przedniejszych wiary Chriściańskiej artykułach* (Łosk 1576, E XIII, 429) — skierowane przeciwko dogmatom katolickim o bóstwie Chrystusa i Trójcy św. — tezy charakterystyczne dla teologii arianąskiej³². Do tej grupy należały też rozprawy Walentego Smalca *De divinitate Jesu Christi* (Raków 1608, E XXVIII, 285) oraz Jana Licinusa *Ad Fratres Ministros Evangelicos pro ineunda concordia* (Wilno 1578, E XXI, 266).

Na zakończenie należy zaznaczyć, że biblioteka miała kilka pism teologicznych mennonitów, których gmina znajdowała się w Frusach, a wyznawcy także i w Elblągu³³.

Przyjrzyjmy się teraz problematyce wymienionych poloników teologicznych. Najwięcej dzieł poświęcono problemowi Eucharystii. Czytelnikowi zaprezentowano zarówno katolicką, jak i luterańską, kalwińską i arianąską wykładnię tego dogmatu. Spotykamy też kilka rozpraw chrystologicznych negujących (F. Socyn, W. Smalc) lub broniących (S. Hozjusz) bóstwa Chrystusa. Inne polonika, dotyczyły również kontrowersyjnego problemu stanu moralnego człowieka przed grzechem pierworodnym, a zwłaszcza ściśle związanego z tym zagadnieniem usprawiedliwienia człowieka — jak dalece potrzebne jest satisfactio Chrystusa, jaką rolę odgrywają dobre uczynki, a jaką wiara. Kilka rozpraw omawiało dogmat trynitarny oraz problem papieństwa. Uzupełnienie poloników teologicznych stanowiło jeszcze kilka druków biblijnych oraz kilkanaście zbiorów kazań.

Pism teologicznych wyłoczonych w oficynach elbląskich biblioteka miała niewiele. Tylko 12 druków, głównie kaznodziejskich, zanotowano w inwentarzu. Zważywszy jak wiele druków teologicznych i religijnych ukazało się w Elblągu, był to procent bardzo mały. Księgozbiór zawierał m.in. jeden z najstarszych druków elbląskich, zbiór kazań Sebastiana Neogeorgiusa vel Neubaiera, pastora kościoła NMP w Elblągu, zatytułowany *Ueber die Epistel S. Pauli an die Römer. Vier und Siebentzig Predigten* (1562, E nie) oraz wydrukowane w latach 1745—1746 dwutomowe *Heilige-Reden* (E nie), głośnego teologa, płodnego pisarza i zarazem dyrektora teologicznego seminarium w Helmstedt, Jana Ernesta Schuberta.

Nie znajdziemy, niestety, w inwentarzu drukowanych w Elblągu katechizmów, psalterzy, modlitewników, czytań mszalnych, dalszych zbiorów kazań. Tylko od 1700 r. ukazało się w Elblągu ponad 10 wydań katechizmów, opartych zasadniczo na *Małym Katechizmie* Lutra oraz kilka wydań *Psalterza*. Elbląscy drukarze nie wywiązywali się chyba z obowiązku przekazywania miejscowej bibliotece każdego egzemplarza swoich wydawnictw, nałożonego na nich przez radę miejską³⁴.

³² F. Diekamp, op. cit., t. 1, s. 311; t. 2, s. 225.

³³ K. Händiges, *Beiträge zur Geschichte der Mennoniten gemeinde Elbing-Ellerwald*, w: *Beiträge zur Geschichte der Mennoniten. Festgabe für D. Christian Neff zum 70. Geburtstag*, Weierhof 1938, ss. 25—43.

³⁴ M. G. Fusch, *Bechreibung der Stadt Elbing und ihres Gebtetes*, Elbing 1818, Bd. 2, s. 192.

KSIĘGOZBIÓR TEOLOGICZNY
A ZAPOTRZEBOWANIE NAŃ W GIMNAZJUM ELBLĄSKIM

Biblioteka gimnazjum elbląskiego była de iure i de facto instytucją szkolną, przeznaczoną dla społeczności gimnazjalnej. I choć w XVIII w. nazywano ją „Bibliotheca publica”, czytelników spoza tego grona miała ona zapewne niewiele. Zapotrzebowanie na książkę wynikało więc przede wszystkim z realizacji programu dydaktycznego szkoły. Gimnazjum elbląskie — o czym była już mowa — zarówno w zamierzeniach jego organizatora, Wilhelma Gnapheusa, jak i późniejszych jego reformatorów, było ciągle owocem odrodzenia i reformacji, uczelnią typu humanistyczno-konfesyjnego, której zasadniczym celem było wpojenie uczniom zasad religii luterskiej oraz umiejętności wypowiadania swoich myśli w języku łańskim.

Do realizacji tych celów niezbędna była także książka teologiczna. Najbardziej potrzebowano jej do przygotowywania dysput, które w prymie, klasie najstarszej, odbywały się publicznie, w obecności profesorów, scholarów, zaproszonych gości, gdyż pełniły rolę końcowych egzaminów³⁵. Z zachowanych też dysput³⁶ wynika, że najczęściej była dyskutowana problematyka teologiczna. Szczególnym upodobaniem profesorów i uczniów cieszyły się zagadnienia dogmatyczne. Świadczą o tym tematy: *De Deo*, *De Angelis*, *De peccato*, *De providentia divina*, *De sacramentis in genere* itd. Często też dyskutowano na tematy biblijne, poddając egzegezie niektóre teksty biblijne o fundamentalnym znaczeniu dogmatycznym lub podstawowe dogmaty wiary uzasadniano argumentami z Pisma św. Dysputy te mógł uczeń przygotować posługując się szkolnym księgozbiorem.

Mniejsze zaś zapotrzebowanie na książkę religijną wynikało z samego toku lekcyjnego. Otóż wszystkie zachowane programy szkolne gimnazjum elbląskiego³⁷ zalecają do nauczania religii w klasach starszych *Institutiones catecheticae* oraz *Der kleine Catechismus Lutheri* Konrada Dietricha, a w klasach młodszych *Catechismus parvus* Marcina Lutra. Zasób tych podręczników w bibliotece był jednak minimalny. Katechizmu K. Dietricha inwentarz biblioteczny w ogóle nie wymienia, a jego *Institutiones* znajdowały się w bibliotece w jednym egzemplarzu i to tylko do 1748 r. Jedynie *Maty katechizm* Lutra posiadała ona w pięciu egzemplarzach. Niewielką ilość w księgozbiórze bibliotecznym literatury podręcznikowej (katechetycznej) zalecanej czy wyraźnie wskazywanej przez programy szkolne można, przynajmniej częściowo, wytłumaczyć obowiązkiem posiadania jej przez ucznia na własność, jak to było np. w gimnazjum toruńskim³⁸.

* * *

W elbląskiej bibliotece gimnazjalnej znajdował się największy w Elblągu zbiór literatury teologicznej. Dominowała w nim przede wszystkim teologia luterska. Teologiczne książki katolickie, kalwińskie czy ariańskie były w

35 M. Pawlak, *Dzieje gimnazjum*, s. 145.

36 W Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku pod sygn. 492/38-148 zachowało się 111 dysput, a w Bibliotece Ośrodka Badań Naukowych Im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie ok. 170 pod wspólnym tytułem, *Exercitationum disputariorum ac oratoriarum in Gymnasio olim habitatum conspectus, qui supersint*.

37 W Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku pod sygn. 492/9-26 zachowało się 18 programów nauczania.

38 Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, Toruń 1934, s. 122.

mniejszości. Mimo to czytelnik mógł za ich pomocą zapoznać się z doktryną teologiczną innych wyznań chrześcijańskich. Były wśród nich przecież pisma Kalwina, Hozjusza, Skargi, Socyna. Księgozbiór ów mógł więc odegrać ważną rolę w przybliżaniu młodemu czytelnikowi właściwie rozumianej tolerancji religijnej. Elbląskie księgozbiory prywatne³⁹ nie były tak nasycone książką reprezentującą inne wyznania niż luterzańskie, a biblioteki w sąsiednich miastach w Braniewie czy Chełmnie nie miały jej zupełnie⁴⁰.

³⁹ Zob. *Catalogus librorum, Petri Poselgeri Consulis et Camerarii Elbingensis, Die XIV Januar. MDCCXVII. hor. VIII matutina et 1. pomerid. instituetur in aedibus tit. Dn. Nicolai in Platea Spiritus S. (vulgo Heil. Geist-Gasse) stis, Elbingae, S. Preuss (1717); Catalogus librorum, quos, Johannes Urinus, collegit quique hastae publicae parata pro pecunia vendendū, Anno 1719, in aedibus B. Dn. Professoris Viduae auff der Hummel subicientur, Elbingae, S. Preuss (1719); Catalogus Bibliothecae B. Jo. Dan. Hoffmanni, libris selectis theologicis, philologicis, philosophicis, historicis, litterariis, alisque instructae, ac publica auctionis lege d. 3. Febr. anni MDCCCLXVIII pro parata pecunia in aedibus, quas dum ulberet inhabitavit b. vir in platea vulgo H. Geist-Gasse stis, Elbingae, J. G. Nohrmann (1768); Verzeichniss meistentheils theologischer Bücher, welche d. 26. Aug. 1748. in der S. T. verwirwt. Frau Predigerin Martinim Behaufung am Fischer-Thor gelegen, sollen verkauft werden, Elbing, S. G. Preuss (1748).*

⁴⁰ H. Keferstein, *Książka w Braniewie 1585–1626*, Olsztyn 1976, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Elblągu, praca doktorska, maszynopis, sygn. 38; L. Jarzębowski, *Księgozbiór Biblioteki Chełmińskiej. Jego pochodzenie i losy*, Zeszyty Naukowe UMK Toruń. Nauki Humanistyczno-Społeczne, 1962, z. 7, ss. 11–95.

WYKAZ UŻYTYCH SKRÓTÓW:

BGUMK — Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

h — książka zarejestrowana w dziale Historici w inwentarzu bibliotecznym

L A₁ — J. Langius, op. cit. (por. przyp. 13). Ponieważ brak w nim paginacji, litery od A do H oznaczają kolejne skiadki (w tym przypadku skiadkę A), a cyfry kolejne karty w danej skiadce

M 2,3 — A. J. Merz, op. cit. (por. przyp. 14). Pierwsza cyfra oznacza jedną z czterech części tego artykułu (w tym przypadku drugą), a następna stronę

ME — Muzeum Elbląskie

Ob.7.III.1235 oraz Pol.6.III.372 — sygnatury starych druków znajdujących się w BGUMK

th — książka zarejestrowana w dziale Theologici w inwentarzu bibliotecznym

DIE THEOLOGISCHE BÜCHERSAMMLUNG IN DER BIBLIOTHEK
DES ELBINGER GYMNASIUMS (17. UND 18. JH.)

Zusammenfassung

Im Jahre 1535 gründete der hervorragende Humanist, Wilhelm Gnapheus in Elbing mit Unterstützung des Stadtrates, das erste in Polen Gymnasium für Andersgläubige, in Übereinstimmung mit den Forderungen der Theoretiker des protestantischen Schulwesens — Melancthon und Sturm. Die pädagogische Tätigkeit dieses Gymnasiums beschränkte sich auf den Unterricht von Latein als Quelle der Redekunst und des Stils sowie auf das Einprägen der Grundsätze der protestantischen Religion.

Im Jahre 1601 erhielt das elbinger Gymnasium — von J. Mylius neugestaltet — eine eigene Bibliothek, deren Büchersammlung, dank der Opferfreudigkeit der Ortsansässigen, die der Bibliothek Bücher oder Geld für ihren Ankauf spendeten, sich sehr vergrösserte. Das Fehlen gesicherter Mittel für den Bücherkauf erschwerte das planmässige Sammeln von Büchern und verursachte, dass ihr Zufluss nicht gleichmässig vor sich ging.

Die theologische Sammlung bildete von Anfang an den grössten Teil der Büchersammlung. Zu Beginn der 80-iger Jahre des 18. Jh. zählte dieselbe fast 1500 Titel. Über 50% dieser Literatur stammte aus den Offizinen der deutschen Städte (Wittenberg, Leipzig), grösstenteils aus dem 16. und 17. Jh. Am reichsten war in der Bibliothek — in der sich einige zehn Exemplare der Bibel und eine ansehnliche Zusammenstellung patristischer Literatur befanden — die Literatur aus der Zeit der Reformation und Gegenreformation vertreten, vor allen Dingen die lutherische (M. Luter, F. Melancthon, D. Chytraeus). Weniger anzutreffen war die kalvinistische Literatur (J. Kalwin, T. Beza), die katholische Theologie war eigentlich nur durch Polonika vertreten.

Von theologischen Polonika gab es in der elbinger Bibliothek insgesamt 163 Titel, hauptsächlich aus Danzig und Königsberg. Die zahlreichste Gruppe unter ihnen stellten die Schriften der lutherischen Ortstheologen (S. Schelwig, J. Maukisch, A. Calovius, T. Heshusius) dar. Eine zahlreiche Gruppe bildeten auch die Schriften der katholischen Theologen (S. Hozjusz, P. Skarga, J. Hackl, S. Reszka). Die kalvinische Theologie unter den Polonika vertraten hauptsächlich A. Wolan B. Keckermann, die arianische u. a. F. Socyn und Sz. Budny.

Unter den polnischen Polonika war der grösste Teil der Werke der Eucharistie gewidmet. In ihnen war sowohl die katholische wie auch lutherische, kalvinische und arianische Auslegung des Dogmas vorgestellt. Man trifft hier auch Schriften mit christologischem Inhalt sowie Schriften, die das Problem der Moral des Menschen vor der Erbsünde betreffen und den Menschen rechtfertigen. Theologische Schriften, die in den elbinger Offizinen gedruckt waren, besass die Bibliothek nur wenige.